

Ceditçi Düşüncede Kadının Sosyo-Ekonomik Rolü ve Etkileri **Socio-Economic Role and Effects of Women in Jadidist Thought**

Aslı İŞBİLİR * Mehmet DİKKAYA **

Makale Geliş Tarihi / Received :25.07.2021
Makale Kabul Tarihi / Accepted :25.10.2021

ÖZET

Ceditçi düşünce, 19. yüzyılda İsmail Gaspıralı öncülüğünde Rusya Türkleri arasında ortaya çıkmış bir aydınlanma hareketidir. Rusya Türklerinin siyasi, iktisadi, toplumsal ve kültürel sahalarda geri kalmışlığına çözüm üreterek, toplumun sosyoekonomik olarak gelişmesi hedeflenmiştir. Ceditçi aydınlar, bu hedefe ulaşmada en büyük engelin cehalet ve kadınların toplumsal yaşamdan dışlanmış vaziyeti olduğunu düşünmüştür. Ceditçilere göre kadınlar toplumun mimarı olmakla beraber aynı zamanda toplumsal gelişmenin de itici unsurudur. Bu nedenle ilk olarak kadın hak ve hürriyetleri meselesine çözüm üretmeyi amaçlamışlardır.

Bu çalışmada, 19. yüzyıl sonunda ortaya çıkan ve SSCB'nin kurulmasına kadar etkin olan Ceditçi düşüncede, kadının sosyoekonomik statüsü incelenmiştir. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak Ceditçi aydınların bu konuda kaleme aldığı eserler değerlendirilmiş ve daha sonra Rusya Türkleri arasında ortaya çıkan kadın hareketinde gösterdikleri faaliyetler incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar neticesinde, Ceditçi düşünürlerin maddi ve manevi ilerlemede kadının toplumsal yaşamdaki itici rolüne dair farkındalık yaratmanın ve kadınların toplumsal yaşamdaki merkezi rolüne uygun toplumsal yapının sağlanmasını bir misyon haline getirdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca kadın hak ve hürriyetleri meselesinde elde edilen kazanımlarda etkin rol oynadıkları görülmüştür.

Anahtar Kavramlar: *Ceditçilik, Ceditçi Düşünce, Türk Aydınlanması*

ABSTRACT

Jadidist thought is an enlightenment movement that emerged among the Russia Turks under the leadership of Ismail Gaspıralı in the 19th century. In addition, it aimed at the socio-economic development of the society by producing solutions against the backwardness of the Russia Turks in political, economic, social, and cultural fields. Jadidist intellectuals thought that the biggest obstacle in reaching this goal was ignorance and the current situation of women. According to Jadidists, women are not only the architects of society, but also the driving force in social development. For this reason, they first aimed to find a solution to the issue of women's rights and freedoms.

In this study, the socio-economic status of women in the Jadidist thought that emerged at the end of the 19th century and was active until the establishment of the USSR was examined. For this purpose, first, the works written by Jadidist intellectuals on this subject were evaluated and then their activities in the women's movement that emerged among the Russian Turks were examined. As a result of the findings obtained, it was concluded that Jadidist thinkers made it a mission to raise awareness about the repulsive role of women in social life in material and spiritual progress and to provide a social structure suitable for the central role of women in social life. In addition, it has been seen that they play an active role in the achievements of women's rights and freedoms.

Keywords: *Jadidism, Jadidist Thought, Turkish Enlightenment*

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, İktisat Abd, aslisibilir@gmail.com ORCID No: 0000-0003-1018-8871

** Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İktisat Bölümü, mdikkaya@kku.edu.tr ORCID No: 0000-0002-5923-3787

GİRİŞ

Rusya Türklerinin, 19. yüzyılda yalnızca siyasi ve iktisadi değil aynı zamanda toplumsal boyutta da buhranlı bir döneme girdiği görülür. Önceki yüzyıllarda ilmi ve felsefi düşüncenin önemli merkezlerine sahip olmalarına rağmen, bilhassa 16. yüzyıldan sonra bu canlı yapı, yerini skolastik felsefenin hâkim olmaya başladığı bir toplumsal yapıya bırakmıştır. Başta mektep ve medreselerin ilmî işlevselliğini kaybetmesiyle başlayan süreç yavaş yavaş diğer toplumsal alanlara da sirayet etmiştir. Örneğin entelektüel boyutta ilim öğrenmenin kadın ve erkek için farz olduğu düşüncesi; yerini kız çocuklarının eğitim hakkının elinden alındığı, kadınlara anne ve eş olma statüsü dışında hiçbir rolün atfedilmediği bir zihniyete bırakmıştır.

Böyle bir sosyal yapı içerisinde 19. yüzyılda ortaya çıkan Ceditçi düşünce, öncelikli olarak kadınların mevcut sorunlarının çözülmesi ve toplumda olması gereken merkezi yerde bulunmasını sağlamak için mücadele etmiştir. Toplumun hem maddi hem de manevi anlamda gelişmesinin temelinde, kadınların toplumsal statüsünün iyileştirilmesini görmüşlerdir. Bu amaç doğrultusunda eğitimi gelişmenin yolu olarak gören İsmail Gaspıralı, ilk olarak Usûl-i Cedit okullarıyla kız çocuklarının eğitim görmesini sağlamıştır. Ayrıca kurucusu olduğu Tercüman Gazetesi'nde kadın hakları ile ilgili makaleler kaleme almış ve kadınlar için Alem-i Nisvan (Kadınlar Alemi) Dergisini kurmuştur. Diğer yandan Ceditçilik hareketinde kendi ailesine mensup kadınlar başta olmak üzere, kadınların aktif rol almalarına öncülük etmiştir. Bu gelişmelerin ardından kısa süre içerisinde kadın hakları konusunda diğer Ceditçi aydınlar da çeşitli eserlere imza atmış ve bu gelişmeler 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya'da Türk kadın hareketi başlamasında etkin rol oynamıştır.

Netice itibariyle Ceditçiliğin ortaya çıkışına kadar geri planda kalan ve temel haklardan yoksun bırakılan kadınlara yönelik bu yeni yaklaşım, artık aksiyoner anlamda toplumsal gelişme ve modernleşme paradigmasının temelinde yer almıştır. Bu bağlamda hazırlanan bu çalışmayla Ceditçi aydınların kadın hakları ve hürriyetleri meselesine ilişkin düşünceleri ortaya koyulmuştur. Ayrıca Ceditçi düşünürlerin fikirlerinden yola çıkarak Ceditçi düşüncede kadının sosyoekonomik rolü değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. CEDİTÇİ DÜŞÜNCE: KAVRAMSAL VE TARİHSEL ARKA PLAN

Ceditçi düşünce, 19. yüzyılda Rusya Müslümanları arasında ortaya çıkan sosyal, siyasi ve ekonomik temelleri bulunan bir aydınlanma hareketidir. Cedit kelimesi, Arapça'da “yeni” anlamına gelmektedir (“Cedit-Cedit”, t.y.). Dolayısıyla Ceditçilik, Rusya Müslümanları arasında ortaya çıkan “yenilikçilik” veya “yenilik hareketi” olarak tanımlanabilir. Daha geniş bir perspektifte, Çarlık Rusya'sı içerisinde yaşayan Türklerin, toplumsal reform taleplerinin yanı sıra Panславizm karşıtı ve Türk birliği amacı olan bir düşünce akımı olarak tanımlanabilir (Andican, 2003:25). Bu tanımdan farklı olarak Kâsimov (2010:338) Ceditçi düşünceyi, geri kalmış her milletin gelişmesi için ortaya çıkabilecek bir hareket olmakla birlikte doğu ve batının en son başarılarını takip eden, inkılapçı ve yenilikçi güce sahip burjuva hareketi olarak tanımlamıştır. Yani Ceditçi düşünce, eğitimde reform ile başlayan ve siyasi, iktisadi, kültürel ve toplumsal tüm alanlara nüfuz eden toplumsal yenilik hareketi karakteri taşımaktadır. Ceditçi düşünce taraftarı buluşan “Ceditçiler” kimdir sorusuna Çokayoğlu Ceditçileri yenilik, reform ve bağımsızlık taraftarı olarak tanımlamış ve bu tanım aslında Ceditçi düşüncenin muhtevasına da ışık tutmuştur (Çokayoğlu, 2005:187).

1.1.Ceditçi Düşünceyi Ortaya Çıkaran İçsel Faktörler

Ceditçiliğin ortaya çıktığı 19. ve 20. yüzyılda Rusya Türklerinin genel toplumsal yapısı bu fikri hareketin karakteristiğini açıklamaktadır. Söz konusu dönemde Rusya Türklerinin iktisadi, toplumsal, sosyal ve siyasi açıdan genel durumuna bakılacak olursa Avrupa karşısında gerileyen ve eski dönemlerdeki canlılığını yitiren bir toplum görülmektedir. Bu durumun nedenleri arasında ilk sırada coğrafi keşifler gösterilmektedir. Gerçekten ticaret yollarının güzergâhlarının değişmesi iktisadi açıdan Rusya Türklerini zayıflatırken, toplumsal eğitim seviyesinin düşüklüğü de toplumsal yapıyı aşındırmaya başlamıştır. Diğer yandan sosyoekonomik açıdan zayıflayan Kırım, Kafkasya, İdil-Ural ve Türkistan aynı zamanda Rus işgali ile de karşı karşıya kalmıştır. Rus işgaliyle birlikte sömürgeciliğin hızlanması bölgeyi iyice zayıflatırken 19. yüzyılda Ceditçi düşünce, Rusya Türkleri için gerileme ve sömürgeleşme karşısında bir kurtuluş yolu olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle Ceditçi düşüncenin iki önemli merkezi olan Kazan ve Azerbaycan'da Ceditçi aydınlar nasıl sömürgeleştirildiklerini ve milletin bu durumdan nasıl kurtulabileceğine dair cevap aramıştır (Reyhan, 2010:155).

Rusya Türklerinde gerileme ise 19. yüzyıldan çok daha önceye dayanmaktadır. İran'ın doğusundan Çin'in batısına ve Kazakistan'dan Afganistan'a kadar uzanan Büyük Orta Asya bölgesi, 16. yüzyıla kadar her manada görkemli bir dönem yaşamıştır. Fakat bölgenin ve nihayetinde Rusya Türklerinin sosyoekonomik retrospektifine bakıldığında aydınlanma çağından çok daha önce çıkılmaya başladığı görülmektedir. Söz konusu aydınlanma çağı, yaklaşık 5. yüzyılda başlamış ve 12. yüzyılda başlayan entelektüel gerileme ile yavaş yavaş son bulmuştur (Starr, 2020:635-644).

Rusya Türklerinin aydınlanma çağının sona ermesi ve sosyoekonomik gerilemesinin nedenleri Coğrafi Keşifler ve İpek Yolu ticaretinin önemini kaybetmesidir. Türklerin aydınlanma çağı olarak adlandırılan dönem boyunca İpek Yolu ve diğer ticaret yollarının hâkimiyeti, iktisadi zenginliği beraberinde getirirken refahın artmasını sağlamış, söz konusu hâkimiyet boyunca Türkler, dünya ekonomisine yön vermiştir. Ancak, İpek Yolu'nun aktivitesinin azalmasının, Türk Dünyası için iktisadi felaketi beraberinde getirdiği kabul edilir (Roux, 2001:429) Elbette tek neden Coğrafi Keşifler değildir. Nitekim, alınan vergilerin artırılması ve Türklerin siyasi mücadeleler neticesinde güzergah güvenliğini sağlamada yaşadığı zafiyetler, Coğrafi Keşiflerden önce İpek Yolu ticaretine zarar vermeye başlamıştır (Starr, 2020:647).

Ekonomik anlamda zayıflayan Rusya Türkleri, bilimsel düşünce ve felsefi açıdan da zayıflamaya başlamıştır. Bu durumu Rönesans'ın İtalya'da başlaması ile benzeştirebiliriz. İtalya ve Rönesans arasındaki ilişki İstanbul'un fethedilmesiyle sanatkarların ve bilim insanlarının İtalya'ya göç etmesi ile açıklanır. Ancak bu sonuç İtalya'nın sahip olduğu ve ticaretten doğan zenginlikle ilişkilidir. Zira İtalya'da ticari ve iktisadi gücü elinde bulunduran sınıf aynı zamanda sanat ve edebiyat zümresidir (Erdem, 2013:44). Dolayısıyla iktisadi zenginlik ile kültürel, bilimsel ve felsefi gelişme arasında doğrusal bir ilişki olduğu söylenebilir.

Her ne kadar İpek Yolu ticaretinin önemini yitirmesi iktisadi yıkımı ve felsefi gerilemeyi getirirse de tek başına ussalıktan uzak zihinsel yapı ve cehaletten doğan skolastik düşüncenin nedeni değildir. Bu durumun nedenini açıklarken Starr, Gazali'nin ussalıktan uzak ve mistik felsefesinin yaygınlaşmaya başlaması ve giderek kısıtlayıcı İslam anlayışının benimsenmesine dikkat çekmiştir. Bu argümanda Gazali'nin rolü, akıl ve mantığı saf dışı etmesi olarak kabul edilir. Buna binaen

özgür düşünce, akılcılık ve sorgulamanın gitgide bastırılması ile birlikte dogmatik düşüncelerin toplumsal yaşamın her alanına hâkim olmaya başlaması, Rusya Türklerinin 12. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar geçen sürede kötüleşen durumunu açıklayabilecek güce haizdir (Starr, 2020:655-656).

Starr tarafından öne sürülen din ve gelişme arasındaki ilişki, söz konusu dönemde Ceditçi aydınların da dikkatini çekmiştir. Bu aydınlar arasında yer alan Abdurrauf Fıtrat, 18. ve 19. yüzyıllar arasında Rusya Türklerinin içerisinde bulunduğu durumun suçluları arasında Buhari'yi de görmüştür. Fıtrat, Ceditçi düşüncenin ortaya çıktığı dönemde ulema ve halkın büyük bir bölümünün, İslam'a uygun olmamasına rağmen hadislere dayandırılarak sergilediği tutumu, toplumun gerilemesinin ana nedeni olarak kabul etmiştir. Bu durumu, “*Hind Seyyahının Kıssası*” adlı eserinde şöyle dile getirmektedir (Fıtrat, 2000a: 163):

“Üstaplardan duymuş olman hadisin sahihliğini göstermez. Sizde bilirsiniz ki pek çok hadis vardır. Fakat onların tamamı Peygamber (sas) in hadisi değildir. Çoğu uydurmadır. İmam Muhammed b. İsmail Buhari “Sahih-i Buhari”yi meydana getirmek için 600.000 hadisi toplamış ancak onların içinden 9200’ünü sahih olarak ayırıp kitabına almıştır. Bu kitaptaki hadislerin de 3000’i asıldır. Yine bir başka rivayete göre, imam Buhari 600.000 hadisten 6000’ini seçmiştir. Burada önemli bir nokta var. Onu arz edeyim. İmam Buhari h. 256’da vefat etti. Bilindiği gibi, Peygamber zamanından başlayıp imam Buhari dönemine kadar 600.000’e yakın uydurma hadis ortaya çıkmış. Kim bilir, İmam Buhari’den günümüze geçen 1070 yıl içinde kaç milyonlarca hadis uyduruldu? Bu nedenle üstaddan duymakla bir hadis sahih oluvermez.”

Abdurrauf Fıtrat’ın kendi açıklamalarından da görüldüğü gibi İslam’ın uydurma hadislerle ulemanın çıkarına hizmet eden bir şekle büründürülmesi, toplumsal bozulmanın temel nedenlerinden biri olmuştur. Abdurrauf Fıtrat (2000a:51), Buhara ulemasının yol açtığı bu durumla yalnızca kendi milletinin değil, başka Müslüman milletlerin de gerilemesine yol açtığını savunmuştur. O’na göre (2000a:50) yalnızca Rusya Türkleri için değil, İslam aleminin söz konusu dönemde gerilemesinin nedeni bilim, çalışma ve sanat alanlarının geri planda tutulması ve bunlara teşvik eden İslam’ın özünden uzaklaşılmasıdır. Aynı şekilde Rusya Türklerinin geri kalmasının sebeplerini de alimler, amirler ve bunların her alandaki söylemlerine düşünmeden itaat eden halk olarak sıralamaktadır.

Fıtrat’ın “*Münazara*” adlı eserinde dikkat çekilen bir diğer zayıflatıcı nokta da medrese ve eğitim kurumlarındaki aydın ve ilerici yapının bozularak şerhçi yapıya dönüşmesidir. 12. yüzyıl sonlarına kadar medreselerde dünyevi ilimlerin ağırlıkta olduğu programlar yürütülürken bu durum 12. yüzyıl sonrasında durum değişmeye başlamıştır. Öyle ki 19. yüzyıla gelindiğinde Rusya Türklerinin yaşadıkları coğrafyada, medreselerde yalnızca dini dersler müfredatta yer almış ve kız çocuklarının eğitim hakları da elinden alınmış durumdadır (Fıtrat, 2000b). Bu durum başta İsmail Gaspıralı olmak üzere Ceditçi aydınlar tarafından gerileme ve cehaletin temel nedeni olarak görülmüştür.

Netice itibarıyla Ceditçi düşüncenin ortaya çıktığı dönemde Rusya Türklerinin genel toplumsal yapısına skolastik felsefenin egemen olduğu söylenebilir. Özellikle Fıtrat ve Starr’ın dikkat çektiği din olgusu bu noktada oldukça önemlidir. Eski aydınlanmacı ve canlı zihinsel yapı, özellikle özünden kopmuş dinin yaşamın her alanına hâkim olmaya başlaması ile değişmeye

başlamıştır. Hurafelere dayalı din anlayışı, başta kadınlar olmak üzere bireyler üzerinde baskı kurmak için bir araç haline dönüşmüştür. Ayrıca bilimsellikten ve modernlikten uzak eğitimin de sorumlusu bu anlayış olmuştur. Örneğin 16. yüzyıla kadar medrese girişlerinde “İlim talep etmek her Müslüman kadın ve erkek için farzdır.” yazarken 1587’den itibaren özellikle Orta Asya’da bu durum tersine dönmüştür. Bu durumu Sadreddin Aynî, aynı yıl Buhara Hanlığı’nda müderris olan Mirzacan Şirazi’nin Şeyh-ül Ulema olarak göreve başlaması ile ilişkilendirmiştir. O’na göre, Mirzacan Şirazi’nin göreve başlamasıyla birlikte medreselerden ve mekteplerden dünyevi dersler çıkartılmış, yalnızca dini ilimlere yönelik eğitim verilmesine karar verilmiştir (Aynî, 1926; akt. Hıdıraliyev, 1997:79).

Buhara Hanlığı’nda ortaya çıkan bu durum 19. yüzyıla gelindiğinde Kırım başta olmak üzere Kafkasya, İdil-Ural ve Türkistan’ın neredeyse her bölgesinde görülmeye başlanmıştır. Eğitim, bilimselliğini kaybetmiş ve eğitim kurumlarının yapısı bozulmaya başlamıştır. Mektep ve medreselerde yalnızca dini eğitim verilmiştir. Hakeza din eğitimi de Ceditçilere göre sorunlu bir yapıdadır. Zira bu eğitimden bile yalnızca erkek öğrenciler yararlanabilmiş, kız çocuklarının eğitim hakkı elinden alınmıştır.

1.2.Ceditçi Düşüncüyü Doğuran Dışsal Unsurlar

Rusya Türklerinin içerisinde buldukları duruma çözüm aradıkları 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk yıllarında, dünyada önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerin fikri açıdan Ceditçi aydınlar üzerinde önemli etkiler yarattığı görülmektedir. Dünyada görülen yenilik hareketlerinde olduğu gibi Ceditçi aydınları etkileyen bu gelişmelerden ilki Avrupa’da başlayan Rönesans ve Reformun eşlik ettiği süreçtir. Ceditçi aydınlar, Avrupa’nın aydınlanma ve sanayileşme sürecini yakinen takip etmiş ve söz konusu ilerleme süreci Ceditçi düşüncenin beslediği kaynaklar arasında olmuştur. Fakat Avrupa’da yaşanan gelişmelerle etkileşim sürecinde özellikle İsmail Gaspıralı, Batı taklitçiliğinden ziyade eğitim ve bilimdeki olumlu örnekleri alarak kendi kültürüne uygun biçimde uygulama taraftarı olmuştur (Devlet, 2011:118).

Avrupa’nın 19. ve 20. yüzyılda kaydettiği ve dünyaya damgasını vuran gelişme süreci aslında tüm geri kalmış milletler tarafından yakından takip edilmiştir. Bu milletler arasında bulunan Mısır’da, 19. yüzyılda yapılan ıslahat hareketleri Ceditçi aydınları önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle Mısır’da ıslahat hareketinin önderi kabul edilen Seyyid Cemâlledin Afganî’nin fikirleri çok geniş bir bölgede etkili olmuştur (Kedourie, 1997). Afganî’nin kaleme aldığı eserler, Rusya Türkleri arasında özellikle İdil-Ural havzasındaki Ceditçi aydınları etkilemiştir (Maraş, 2002:70). Bunlara ek olarak Rus İmparatorluğu içerisinde yaşanan sosyal, siyasi ve ekonomik gelişmelerin de Ceditçi düşüncenin ortaya çıkışında etkili olduğu söylenebilir (Kalkan, 2000). Bilhassa 1905 yılında Çarlık Rusya döneminde ortaya çıkan siyasi hareketler ve 1917 İhtilalleri Ceditçi düşüncenin gelişimini yakından etkilemiştir (Andican, 2003:31).

Ceditçi düşüncenin ortaya çıkışında etkili olan unsurlara Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan gelişmeler örnek olarak verilebilir. Özellikle Jön Türkler ve yürüttükleri faaliyetlerle birlikte Tanzimat Fermanı bu konuda önemli bir yere sahiptir. Ceditçi aydınlar, Jön Türklerin yürüttüğü faaliyetleri yakından takip etmiştir. Öyle ki İsmail Gaspıralı, Tercüman Gazetesi’nde 1885 yılında yayınladığı “*Maişet ve Edebiyat-ı Osmani*” ve 1886 yılında yayınladığı “*Neşriyat-ı Osmani*” adlı yazılarında Osmanlı içerisinde başlayan reformist hareketten övgüyle bahsetmiş, Rusya Müslümanları içinde bunun örnek alınması gerektiğini vurgulamıştır (Akpinar, 2019:24).

Kısaca, dünyada yaşanan bu gelişmeler Rusya Türklerinin içinde buldukları durumdan kurtuluş için ilham kaynağı olmuş ve Ceditçi düşüncenin oluşumunu etkilemiştir. Bu minvalde Ceditçilik, ilk olarak mevcut din anlayışındaki kusurlu yaklaşıma karşı bir yenileşme fikri ile başlamış ve daha sonra İsmail Gaspıralı öncülüğünde toplumsal bir hareket haline dönüştürülmüştür.

1.3.Ceditçi Düşüncenin Yaygınlaşması ve Etki Alanının Gelişmesi

Dünya ölçeğinde yaşanan gelişmelerin ardından 19. asrın ilk yıllarında Kafkasya, İdil-Ural ve Türkistan coğrafyalarında geri kalmışlık ve cehalete karşı birçok alim harekete geçmiştir. Bu alimler arasında Tatar ıslahatçı Şehâbeddin Mercanî ve Abdünnâsır Kursâvi reform arayışlarının ilk temsilcileri olarak kabul edilmektedir. Hem Mercanî hem de ve Kursâvi, sorunlara dini eksende yaklaşım geliştirmiş ve Ceditçi düşüncenin ilk formu olan “dinde yenileşme” hareketinin temsilcisi olmuşlardır. Bu kapsamda Kursâvi, Ceditçilik fikrinin ilk eserlerinden olan “*Kitabü'l-İrşad li'l-İbad*” eserini yazmış ve toplumda yaygın olan hurafeleri reddederek dönemin ulemasını cehaletle suçlamıştır (Türkoğlu ve Maraş, 2002:47). Kursavi dini alanda görülen yanlış uygulamalara karşı ilk kez reformu dile getiren kişi olmasına rağmen başarıya ulaşamamıştır. Kursavi'nin ardından Mercanî, skolastik felsefeye karşı eleştiriler sunarak dinsel alanda reformun başlamasını sağlamıştır (Reyhan, 2010:156). Bu durumun özellikle Avrupa'da yaşanan Reform sürecinin başlangıcıyla benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Diğer yandan Mercanî ve Kursâvi ile Kırım ve İdil-Ural bölgesinde başlayan reformist hareket, İsmail Gaspıralı'nın fikri öncülüğüyle toplumsal bir hareket haline dönüşmüştür. İsmail Gaspıralı, ilk olarak 22 Nisan 1883 tarihinde Tercüman Gazetesi'ni çıkarmaya başlamış (Akpınar, 2019:21) ve ardından 1884 yılında Kırım Bahçesaray'da modern tarzda eğitim veren ilk Usûl-i Cedit mektebini açmıştır (Hablemitoğlu ve Hablemitoğlu, 1998:70). İsmail Gaspıralı Tercüman Gazetesi vasıtasıyla hem toplumsal aydınlanma hem de maddi ve manevi ilerleme için çaba göstermiştir (Kocaoğlu, 2005, s. 460). Bu düşüncenin temel yayın organı haline gelen Tercüman, Ceditçi fikirlerin tüm Türk ve Müslüman dünyasında hızla yayılmasını sağlamıştır. Bununla birlikte modern tarzda eğitim veren Usûl-i Cedit mekteplerinin sayısı da hızla artış göstermiş, 1916 yılına gelindiğinde okulların sayısı 5000'ini bulmuştur (Roy, 2018:70). Ayrıca bu okullar, Ceditçi düşüncenin aydınlanma ve kalkınma hedefi için bir araç haline dönüşmüştür.

İsmail Gaspıralı başlatmış olduğu ıslahat hareketini, 1894 yılında Tercüman Gazetesi'nin 37. sayısında on sayfalık ek nüsha olarak yayınladığı “*Mektep ve Usûl-i Cedit Nedir?*” adlı kitapçıkta detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Buna göre Usûl-i Cedit, hali hazırda çocuklara okuma-yazma öğretmek ve bilimsellikten uzak eski mekteplerin ıslah edilmesini amaçlamaktadır. Yeni eğitim-öğretim sistemiyle temel amaç, okullarda kısa sürede okuma-yazma öğretmek, dini derslerin haricinde ağırlıklı olarak dünyevi ve fenni ilimlerin ders programlarında yer almasını sağlamak ve modern çağın gerektirdiği eğitim sistemini oluşturmaktır (Gaspıralı, 2018a:457-469).

Gaspıralı, Türk medeniyetinin bilimsel ve ilmi anlamda eski görkemli döneminden hızla uzaklaşması ve gerilemesi karşısında modern eğitimin en önemli çözüm olduğunu düşünmüştür. Bu nedenle değişimin ilk aşamasını eğitim olarak belirlemiştir. İsmail Gaspıralı'nın bu savından yola çıkarak Baymirza Hayit (2000:113), Ceditçi düşüncenin Ziya Gökalp'in muasırlaşma idealinden farklı olmadığını belirtmiş ve Ceditçiliği, Avrupa medeniyetini öğrenerek milletin hizmetine sunmak şeklinde tanımlamıştır.

Eğitimde modernleşme ile Gaspıralı'nın başlattığı ıslahat hareketleri sonradan tüm toplumsal alanlarda yenileşmeyi barındıran bir ilerleme hareketine dönüşmüştür. Ceditçi düşüncenin hızla yayılmasında hiç şüphesiz yeni usulde eğitim veren okullar ve Tercüman Gazetesi'nin etkili olduğu söylenebilir. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Kafkasya, İdil-Ural ve Türkistan coğrafyalarında birçok aydın geri kalmışlık karşısında çözüm olarak Ceditçi düşüncüyü görmüştür. Bu aydınlar arasında ilk olarak hareketin merkezi Kırım ve İdil-Ural topraklarında İsmail Gaspıralı'nın yanı sıra Yusuf Akçura, Zeki Velidi Togan, Ayaz İshaki, Sadri Maksudi ve Sultan Galiev gibi isimler yer almaktadır. Kafkasya'da Ceditçi Düşüncenin önemli merkezlerinden Azerbaycan'da Hasanbey Melikzâde Zerdâbi, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Turan ve Ali Merdan Topçubaşı Ceditçi aydınlar arasında ismi zikredilenlerdendir.

İdil-Ural ve Kafkasya coğrafyalarında olduğu gibi Ceditçi düşünce merkezî Türkistan topraklarında da etkili olmuştur. Özellikle 1900'lü yıllarda Türkistan'da Ceditçi düşüncenin büyük etki yarattığı görülmektedir. İlk olarak Münevver Kari tarafından 1901'de ilk Usûl-i Cedit Okulu açılmış ve bu okulların sayısı hızla artmıştır. Yeni eğitim kurumlarının açılmasıyla paralel olarak Türkistan coğrafyasında gazetecilik ve yayıncılık faaliyetleri artmış ve bölgede hem aydınlıkçı hem de liberal akımlar güçlenmeye başlamıştır (Andican, 2003:27). Ayrıca bölgede Ceditçi düşüncenin en etkili olduğu yerler arasında Buhara şehri yer almaktadır. Bölgede Ceditçi düşüncenin en önemli simalarından birkaçı Osman Hoca, Sadreddin Aynî, Abdulkadir Mahdum, Abdulvahid Rafi, Abdurrauf Fıtrat, Mahmud Hoca Behbudi ve Münevver Kari şeklinde sıralanabilir. Kazak aydınlara bakıldığında ise Mirjakıp Duvlatulı, Ahmed Baytursun, Alihan Bökeyhan ve Mustafa Çokayoğlu gibi önemli şahsiyetleri zikretmek gerekir. Ayrıca Ceditçi düşüncenin ilk etki merkezleri arasında yer alan Kazak-Kırgız bozkırlarında ise Kırgız aydınlar hem kendi toplumlarının hem de Türk Dünyası'nın refahı için mücadele vermiştir. Bu mücadele içerisinde İşenaali Arabayev gibi önemli isimler yer almıştır.

Türkistan topraklarında Kazak ve Kırgızlar arasında Ceditçi düşünce hızla yayılırken Türkmenler arasında oldukça farklı bir durum söz konusudur. Türkmenistan'da Ceditçilik yurtdışında eğitim almış aydınlar tarafından savunulmuştur. Bu isimler ise Alışbeg Aliyev, Muhammedkulu Atabayev, Gümüseli Börüyev, Muhammed Geldiyev, Allahkulu Karahanov, Abdullah Gelenov, Berdi Kerbabayer, Orazmehmet Vefayev, Abdulhakim Kulmuhammedov, Moladurdu Annagdıçoğlu, Muhammedkılıç Biçare, Allahberdi Hocaniyazoğlu, Mollamurt ve Karaca Burunov olarak sıralanabilir (Söyegov, 1998:113).

Son olarak günümüzde Çin esareti altında bulunan Uygur Türkleri arasında da Ceditçi düşüncenin etkin olduğunu ifade etmek mümkündür. Doğu Türkistan'da Ceditçi düşünce, diğer bölgelerde olduğu gibi 19. yüzyılın sonlarında yeni usulde açılan okullarla benzerlik göstermiştir. Uygurlar arasında ilk Ceditçi aydın, asıl adı Abdülkadir İbn Abdülvaris Kaşgari olan Abdulkadir Damollam olarak tarihe geçmiştir. Abdulkadir Damollam'la birlikte Abdulhaluk Uygur ve Mehmet Ali Tefvik gibi önemli aydınlar, Ceditçi hareketinin en önemli savunucuları olarak mücadele vermiştir (İnayet, 2012:201-210).

Görüldüğü üzere Kırım'da başlayan Ceditçilik, kısa süre içerisinde Kafkasya, İdil-Ural ve Türkistan topraklarında geri kalmışlık ve Rus emperyalizmi karşısında en büyük fikir akımı haline gelmiştir. Rusya Türkleri içerisinde Ceditçi hareket kimi zaman milliyetçi yönleri bulunan bir düşünce sistemi olurken kimi zaman sosyalizmle ortak bazı temellerden beslenerek kendisini

geliştirmiştir. Ancak hangi minvalde olursa olsun Ceditçi aydınların ortak gayesi halkın hem maddi hem manevi ilerlemesini sağlamak ve tam bağımsız bir Türk Dünyası oluşturmak olmuştur. Toplumda görülen cehalet, yoksulluk, geri kalmışlık ve emperyalizm gibi konulara değinen Ceditçi düşünce aynı zamanda Rusya Türklerinin dönemin şartlarında en büyük sorunlarından biri olan kadın sorununa da kayıtsız kalmamıştır. Özellikle toplumda yaygın olan hurafelere dayalı din algısıyla birlikte kadınların uğradıkları baskı ve temel haklarını kaybetmesi Ceditçi aydınlar tarafından göz ardı edilmemiştir. Dönemin şartlarında anne ve eş olma dışında hiçbir rol atfedilmeyen kadınlar, maddi ve manevi gelişme düşüncesinin merkezinde yer almıştır. Bu yönüyle Ceditçi düşünce, kadınlara sosyoekonomik açıdan gelişme konusunda önemli bir statüde atfetmiştir.

2. CEDİTÇİ DÜŞÜNCEDE KADININ SOSYOEKONOMİK YERİ

19. yüzyılda Rusya Türkleri arasında görülen en önemli sorunlardan biri şüphesiz kadınların hak ve hürriyetleri meselesi olmuştur. Bu dönemde önceki yüzyılların aksine gelenekçi-kadimci zihniyet ve dini çıkarları uğruna kullanan mollalar kadınlar üzerinde büyük baskı oluşturmuştur. Adeta esaret altında bulunan kadınlar, temel hak ve hürriyetlerden de mahrum bırakılmıştır. Bu genel durum ve tutum karşısında Ceditçi düşünce, kadını toplumun mimarı olarak görmüş ve bir toplumun gelişmişlik düzeyinin kadınların mevcut durumu ile doğrudan ilişkili olduğunu savunmuştur. Bu yönüyle bakıldığında Ceditçiler kadını, gelişme ve ilerlemenin itici unsuru olarak görmektedir.

2.1. Rusya Türkleri Arasında Kadın Sorunsalı

Ceditçi düşüncenin ortaya çıktığı toplumsal yapı içerisinde kadınların mevcut durumuna bakılacak olursa, kadınların toplumsal önemine uygun bir toplumsal yapıdan bahsetmek mümkün değildir. Her ne kadar Çarlık Rusya'sı içerisinde henüz yasalar önünde cinsiyet kaynaklı sorunlar söz konusu olmasa da erkek egemen toplum yapısına sahip Rusya Türkleri içerisinde gerek Müslümanlık anlayışı gerekse geleneklerden gelen eşitsizliklerin had safhada olduğu söylenebilir. Ancak Çar hükümeti tarafından cinsiyete dayalı bir eşitsizlik oluşmamış olsa da Çarlık yönetimi ve Rusya Türklerine yönelik uygulanan politikalar kapsamında Türk kadını, hem içinde bulunduğu toplumsal yapı nedeniyle, hem de din ve etnik köken kaynaklı çok sayıda sorunla karşı karşıya kalmıştır (Hablemitoğlu ve Hablemitoğlu, 1998:1).

Rusya'da Türk kadınının Çar hükümetinin yönetim anlayışından dolayı karşılaştığı sorun toplumsal yaşamda karşılaştığı sorunlar dizisinin küçük bir kısmını oluşturmuştur. Zira en büyük statü kaybını ve eşitsizliği ait olduğu toplum içerisinde yaşamıştır. Söz konusu dönemde siyasi ya da iktisadi herhangi bir hakka sahip olamayan kadınların eğitim hakları dahi elinden alınmış durumdadır. 16. yüzyıla kadar kadın ve erkeğin ilim ve maarif yolunda eşit olduğu düşünülmüş olsa da 19. yüzyıla gelindiğinde kadimci mollalar tarafından halka dikte edilen dini uygulamalar ve cehalet nedeniyle kız çocuklarınının eğitim hakkı ellerinden alınmıştır (Hablemitoğlu ve Hablemitoğlu, 1998:3).

Söz konusu dönemde kız çocukları için özel okullar olmadığı gibi mektep ve medreselerde erkekler olduğu için kız çocuklarınının gitmesi yasaklanmıştır. Kırım ve İdil-Ural bölgelerinde “ustadbike” veya “abıstay” olarak isimlendirilen cami imamlarının eşleri, eğer okuma yazma biliyorsa kız çocuklarına temel okuma eğitimi vermiştir (Adiloğlu, 2020:55). Ancak onun dışında kız çocuklarının herhangi bir eğitim hakkı söz konusu olmamıştır. Özellikle kadınları günahkâr gören geleneksel yapıya hâkim molla sınıfı, kız çocukları ve kadınların okuma yazma öğrenmemesi

gerektiğini topluma aşımıştır. Kadınların okuma yazma bilmesi durumunda erkeklerle mektuplaşacağı ve günahkâr olacaklarını ileri sürmüşlerdir (Gaspıralı, 2018:123). Böyle bir ortamda yalnızca burjuva ve aristokrat ailelere mensup kadınlar yüksek düzey eğitim alabilmiş ve temel hakları kısıtlanmamıştır (Adiloğlu, 2020:32-33). Bu durum Rusya Türklerinin genel toplum yapısı içerisinde bir istisna olarak kabul edilebilir.

Rusya Türkleri içerisinde kadınların temel hak ve hürriyetlerinden yoksun kalması adeta kaderi haline dönüşmüştür. Çocukluk çağlarından itibaren eğitim konusunda uğradıkları baskı ileriki yıllarda farklı konularda kendini göstermiştir. Bunlardan ilki çocuk yaşta başlık parası karşılığında evlendirilmeleri olmuştur (Hablemitoğlu ve Hablemitoğlu, 1998:4). Bu durum kadınları adeta para karşılığında alınıp satılan bir meta haline dönüştürmüştür. Ayrıca bu gibi uygulamalarla birlikte Rusya Türkleri içerisinde çok eşlilik de yaygın biçimde varlık göstermiştir. Erkekler birden fazla kadınla evlenebilirken kadınların boşanma hakkı dahi söz konusu dahi değildir.

Netice itibariyle 19. yüzyılda Rusya Türkleri içerisinde kadınlar, siyasi, hukuki, iktisadi ve sosyal haklardan genellikle mahrum bırakılmış durumdadır. Anne ve eş olma statüsü dışında hiçbir rolün atfedilmediği Türk kadınının karşılaştığı bu sorunlar ilk kez etkili olarak Ceditçi aydınlar tarafından gazetecilik faaliyetleriyle ve tiyatro başta olmak üzere çok sayıda eserde dile getirilmiştir. Sonuç olarak kadınlara “cehaleti kaderi” olarak dayatan toplumsal yapının yıkılması ve içerisinde bulunulan durumdan çıkış için çözüm yolları aranmıştır.

2.2. Ceditçi Düşüncede Kadının Sosyo-Ekonomik Yeri

On dokuzuncu yüzyılda adeta esaret altında bulunan kadınların sorunlarını ilk kez dile getirenler görüldüğü gibi Ceditçi aydınlar olmuştur. Ceditçi aydınlar toplumun büyük bir bölümüne hâkim olan cehaletin ve yaygın hurafelerin kadın sorununa yol açtığını ifade etmiştir. Ayrıca Ceditçiler, kadınların toplumsal konumu ve gelişmişlik düzeyi arasında doğrusal bir ilişki üzerinde durmuştur. Ülkelerin geri kalmışlığının en önemli sebeplerinden birinin kadınların mevcut toplumsal konumları olduğunu ve ancak kadınların konumunun iyileştirilmesi ile gelişmenin gerçekleşeceğini savunmuşlardır.

Ceditçi düşüncenin doğuşuyla birlikte Rusya Türkleri arasında kadın sorununa değinen ve sosyoekonomik rolüne dair en kapsamlı analizi sunan kişi şüphesiz İsmail Gaspıralı olmuştur. İsmail Gaspıralı, Ceditçi düşüncenin ortaya çıktığı dönemde kadınların mevcut durumunu açıklamak ve sosyoekonomik açıdan uğradığı statü kaybını göstermek maksadıyla önemli eserler kaleme almıştır. Ayrıca, kız çocuklarının eğitimini oldukça önemsemiştir. Bu nedenle İsmail Gaspıralı, ilk olarak 1884 yılında Kırım’ın Bahçesaray şehrinde kız çocukları için ilk Usûl-i Cedit mektebi açmıştır (Hablemitoğlu ve Hablemitoğlu, 1998:75-76). Diğer yandan Tercüman Gazetesi’nde her fırsatta kadınlar konusuna değinen İsmail Gaspıralı, kadınlara mahsus Alem-i Nisvan (Kadınlar Alemi) Dergisi’ni kurmuştur. Rusya Türklerinin ilk dergisi olan Alem-i Nisvan’ın yönetimini de kızı Şefika Gaspıralı’ya devretmiştir (Akpınar, 2019:37). Derginin başlıca teması kadın hakları, aile ve çocuk gibi konular olmasına rağmen tıp, edebiyat, bilim, siyaset ve uluslararası gelişmelere de sık sık dergide yer verildiği görülmektedir (Devlet, 2011:95). Bu bağlamda Gaspıralı’nın kadının rolüne ve ilgilenmesi gereken alanlara dair vizyonu daha iyi anlaşılabilir.

Gaspıralı, kadınların mevcut sorunlarına ve bunlara yönelik çözümlere ilişkin değerlendirmelerde bulunurken kız çocuklarının eğitimine büyük hassasiyet göstermektedir. Bir kız çocuğunun eğitiminin iki erkek çocuğunun eğitiminden daha önemli ve üstün olduğunu dile getirmiştir. Bunun nedenini ise bir kadının ilim sahibi olmasının bütün neslin ilim sahibi olması demek olduğunu belirterek açıklamıştır (Gaspıralı, 2019: 333, 339). Gaspıralı'nın düşüncesine göre toplumun mimarları kadınlardır ve kadın cahil kalırsa millet de cahil kalacaktır. Bu nedenle toplumsal aydınlanma faaliyetlerine ilk olarak kız çocukları için okul açarak başlamıştır.

İsmail Gaspıralı'nın kadın sorunu ve Ceditçi düşüncede kadının sosyoekonomik rolüne ilişkin fikirlerine Tercüman Gazetesi'nde yayınlamış olduğu makalelerden ulaşmak mümkündür. Bunlar arasında en önemlilerden biri 1903 yılında “Kadınlar” başlığı ile yayınlanmıştır. Bu eserde kadının toplumsal değeri ve önemi hakkında şu ifadeleri kullanır (Gaspıralı, 2019:321):

“Bundan böyle âlem-i insaniyetin yarısı kadınlar olduğu halde maişet, rahat, saadet ve mesudiyet-i insaniye nazarından kadınların ne kadar ehemiyetli oldukları anlaşılıyor. Eğer kadınların fena olduklarına hükmedilirse, yarım dünya fena olduğuna hükmedilmiş olur. Eğer kadınların yahşı olduklarına hükmedilirse yarım dünyanın yahşılığına hükmedilmiş olur. Vakıan bir şehirin, vilayetini cemaatin yani milletin kadınları cahile ise nısf-ı cemaat ve nısf-ı ümmet cahil olması lazım geliyor. Beni ademin nısfını teşkil eden kadınların ne kadar büyük ehemmiyeti ve maişete ne kadar büyük tesirleri olduğu azıcık mülahaza ve tefekkür ile tayin ve beyan olunur.”

Buna göre Gaspıralı, dünya nüfusunun yarısını oluşturan kadınların refah içerisinde yaşamadığı bir toplumun ilerlemesinden bahsedilemeyeceğini ileri sürmektedir. Bir toplumun gelişmiş milletler arasında yer alabilmesi için öncelikle kadınların mevcut sorunlarının çözüme kavuşması gerekliliğine açık vurgu yapmaktadır.

Aynı makalede Gaspıralı, kadınların sadece nüfus açısından dünyanın yarısını oluşturmadığını aynı zamanda toplumun da esası olduğunu dile getirmiştir (Gaspıralı, 2019: 323). Bu nedenle Ceditçi düşünceye göre kadınların göz ardı edildiği bir kalkınma modelinden ve yönteminden bahsetmek mümkün değildir.

Kadınları eğitim ve ilimden mahrum bırakmak, İsmail Gaspıralı'ya göre onu dişi bir hayvan olarak görmekle aynı durumdur. Bu durum, ailen ve toplumun gelişmesi önünde en büyük engeli teşkil etmektedir. Bu nedenle Gaspıralı, ilimin erkeklere olduğu gibi kadına da farz olduğunu ifade etmiştir. Diğer yandan aile ilişkileri ve toplumsal yaşamda kadının sorumlulukları kadar erkeklerin de sorumlulukları olduğunu belirtmiştir. Özellikle aile ilişkilerinde sorumluluğun yalnızca kadına yüklenmemesi gerektiğini, toplumun en ufak yapı taşı olandan aileden başlayarak her alanda cinsiyet eşitliğinin sağlanması gerektiğini vurgulamıştır (Gaspıralı, 2019:323-324).

İsmail Gaspıralı'nın Kadınlar başlığıyla yayınlanan makalesinde “Büyük Kadınlar” ismini verdiği bölümde eğitim ve aile hayatı dışında farklı konulara değindiği görülmektedir. Bu bölümde dünya tarihinde edebiyat, bilim ve devlet yönetimi gibi alanlarda örnek teşkil eden tarihi kadın figürlerden bahsetmiştir. Ayrıca özellikle Rusya ve Avrupa'da kadınların çalışma hayatında aktif rol oynadıklarını vurgulamıştır. Türk ve Müslüman kadınların da hem zeka hem beceri bakımından bu coğrafyalardaki kadınlardan hiçbir farkı olmadığını ifade etmiştir (Gaspıralı, 2019:327-328).

Aynı makalede Gaspıralı, kadın hakları için “*Kadınların Şer’i ve Nizamî Hukukları*” adıyla bir bölüm ayırmıştır. Bu bölümde ilk olarak İslam dininin gerekleri olan oruç, hac ve sadaka gibi ibadetlerin hem kadın hem erkeğe farz kılındığını yani bir ayırım yapılmadığını dile getirmiştir. Ayrıca vergi konusunda da hukuken erkek ve kadının aynı haklara sahip olduğunu belirtmiştir. Kanunen, erişkin kadınların mal ve mülk yönetiminde tam hak sahibi olduğunu, vekalet verilmediği takdirde baba, koca ya da başka birinin kadına ait mal ve mülklerin mali işlerine karışma hakkı olmadığını altını çizmiştir. Söz konusu dönemde yaygın biçimde görülen aile içi şiddet ve kadının zorla evlendirilmesinin hukuka aykırılığını da bu makalede anlatmıştır. Aynı zamanda toplumda zina ve benzeri davranışların yalnızca kadınlar için günah olmadığını, erkekler içinde bu davranışların günah kabul edildiğini ve eşit derecede sorumlu olduğunu belirtmiştir (Gaspıralı, 2019:330-333).

İsmail Gaspıralı, kadınlara yönelik hukuki meseleleri incelediği bu bölümde ayrıca çalışma hayatında kadının varlığına da değinmiştir. Bu konuda şöyle demektedir (Gaspıralı, 2019:332):

“Hâl ve tabiat-ı mahsuselerine (özel yaratılışlarına) elverişli cümle (bütün) helal iş ve kesp mubahtır (çalışıp kazanma günah değildir). İşsizlik ve erinciklik (tembellik) bunlara da haramdır. Kocaya varmış kadın, koca hanesinde, varmamış olan kendi hanesinde çalışıp helal rızk kesbine borçludur (kazanmalıdır).”

Görüldüğü gibi kadına annelik ve eşlik statüsü dışında hiçbir rol atfetmeyen kadimci zihniyetin aksine İsmail Gaspıralı çalışma hayatında kadının aktif rol alabileceğini belirtmiştir.

İsmail Gaspıralı’nın kadın hakları konusunda fikirlerine ışık tutan “*Kadınlar*” başlıklı makalesinin yanı sıra bir diğer önemli eseri de “*Kadınlar Ülkesi*” ismiyle 1890-1891 yılları arasında kaleme aldığı romanıdır (Akpınar, 2020:75). İsmail Gaspıralı romanında 19. yüzyılda Türk ve İslam uygarlığında kadının mevcut konumuna dair bir eleştiri yapmıştır. Fantastik türde bir eser olan *Kadınlar Ülkesi*’nde kadın ve erkeklerin konumu dönemin koşullarının tam tersidir. Ülke yönetiminden sorumlu olanlar ve askerler kadınlardan oluşur. Ayrıca kadınlar çok sayıda eşe sahip olabilir ve özgürdür. Ancak tam tersine erkekler ise ev işlerini yapmakla yükümlüdür, evden dışarı dahi çıkamaz ve çarşaf giymek zorundadır. (Gaspıralı, 2020:314-351). İsmail Gaspıralı’nın toplumdaki kadın-erkek ilişkisini bu şekilde tersine çevirmesinin amacı kadınların toplum tarafından itildiği durumu ortaya koymak ve kadın haklarına dikkat çekmektir. Gaspıralı’nın *Kadınlar Ülkesi*’nin yanı sıra Darürrahat Müslümanları, Arslan Kız ve Frengistan Mektupları gibi eserlerinde de kadın temasına değindiği görülmektedir. Kurguladığı kadın kahramanlar aracılığıyla ideal Türk-Müslüman kadın kimliğini aktarmayı amaçlar (Çetindaş, 2013).

İsmail Gaspıralı’nın toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadının sosyoekonomik statüsü için dile getirdiği fikirleri kısa sürede çok sayıda aydını etkilemiştir. Örneğin, Ceditçiliğin ilk temsilcilerinden ve Türkçülük fikrinin ideologlarından Yusuf Akçura da İsmail Gaspıralı’nın fikirlerinden etkilenmiştir. Türk ve İslam ülkelerinin geri kalmışlık nedenleri arasında kadınların mevcut durumunu göstermiş ve İsmail Gaspıralı gibi milletlerin gelişmesinin ancak kadının toplumsal statüsünün iyileşmesi ile mümkün olacağını ifade etmiştir. Ayrıca Türk Yurdu Dergisi’nde kadının özgürleştirilmesi temasını önemle işlemiş, kadının ekonomik ve siyasi açıdan güçlendirilmesini savunmuştur (Georgeon, 1986:61-88).

Rusya Türklerinde kadın sorununa yönelik Gaspıralı ve Akçura'nın yaklaşımlarıyla birlikte Ceditçi düşüncede kadın sorununa yönelik dini eksenli çok sayıda değerlendirmeye ulaşılabılır. Çünkü 19. yüzyılda kadınların karşılaştıkları problemlerin temelinde kadimci zihniyetin yer aldığı görülmektedir. Özellikle kadınlar üzerindeki en büyük otorite, bir zümrenin çıkarlarına yönelik kullanılan ve hurafelerle içi boşaltılmış din anlayışına sahip zihniyettir. Ceditçi düşünürler, bu zihniyeti dönüştürerek kadınlar üzerindeki otoriteyi yıkmak amacıyla İslamiyet ve kadın temasını eserlerinde sıklıkla işlemiştir.

Rusya Türklerinde kadınların sorunlarına ve kadın haklarına dini açıdan ilk değerlendirmeyi Ataullah Bayazitov *“İslam'ın Bilimle ve Diğer Dinlerle İlişkisi”* adlı eserinde yapmıştır (Adiloğlu, 2020:40). Ataulhah Bayazitov, söz konusu eserinde çok eşlilik, kadına şiddet, kadın ve çocukların temel hakları, kadının çalışma hayatındaki varlığı, aile hayatında kadın-erkek ilişkisi, kadın ve çocukların eğitim hakkı gibi önemli konulara değinmiştir. Bayazitov'un eserinde dile getirdiği fikirleri kısaca özetlemek gerekirse; İslam'ın çok eşlilik ve kadına şiddete yönelik sınırlamalar getirdiğini, kadın ve çocuk haklarının iyileştirilmesinin aile refahını artıracaklarını, ev işlerinden yalnızca kadının sorumlu olmadığını erkeklerinde ev işlerine yardım etmesi gerektiğini, kadının zorla çalıştırılmamasını ve çalışmak istediği takdirde bunun bir lütuf olduğunun altını çizmiştir. Ayrıca baba olarak erkekler, çocuklar arasında cinsiyete dayalı ayrımcılık yapmamalı ve çocukların sorumluluğunu yalnızca anneye yüklememelidir. Aynı şekilde mevcut toplumsal yapı içerisinde kadına uygulana şiddet ve zorbalıklar İslam'ın değil, toplumda hâkim olan gelenekler ve hurafelerin eseridir (Bayazitov), 1887).

İslamiyet ve kadın haklarına ilişkisine dair ilk yazılı çalışmalardan birini ortaya koyan Ataulhah Bayazitov, kadınların mevcut sorunlarının İslamiyetten kaynaklanmadığını savunmuştur. Sorunun temel nedenini İslam dininin temel öğretilerinden uzaklaşılması olarak görmüştür. Bayazitov tarafından yapılan bu değerlendirmelerin ardından kadın sorununa dini eksenli yaklaşım sunan önemli isimlerden biri Musa Carullah olmuştur. Özellikle *“Hatun”* ismiyle yayınlamış olduğu eserinin, dini açıdan kadın sorununu değerlendiren en önemli eserlerden biri olduğu söylenebilir. Musa Carullah söz konusu eserde, toplumda yaygın olan uygulamaların İslam'ın özünde yer almadığını belirtmiş ve İslam'ın kadına bakış açısının nasıl olduğunu ele almıştır. Ayrıca kadının toplumsal statüsü, hicap, aile hayatı, nikah, çok eşlilik, boşanma, miras ve şahitlik gibi temel meselelere kadın hakları açısından değerlendirme yapmıştır. Musa Carullah, medeni hukuk, aile hukuku, eğitim ve öğretim hakkı ve siyasi haklar açısından kadın ve erkeğin eşit olması gerektiğini ifade etmiştir (Carullah, 2007:66). Ayrıca toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda şu sözleri dile getirmiştir: *“İnsanlık hem erkeklikten hem kadınlıktan önce gelir. Erkek ve kadın insanlıkta eşit oldukları için hukuk önünde de, zorunlu olarak eşittirler.”*(Carullah, 2007:64). Görüldüğü gibi Musa Carullah kanunlar önünde kadın ve erkeklerin eşit olması gerektiğine vurgu yapmıştır. Aynı şekilde kadınların siyasi haklarına ilişkin ise şu ifadeleri kullanmıştır (Carullah, 2007:66):

“Ne gariptir ki, hatunlarına ve kızlarına fahişelik yapma hakkını(!) bahşeden medeni dünya, bugün onun seçme ve seçilme hakkı gibi meseleleri bilimsel olarak tartışmaya açıyor, yahut hatunları bu en temel haklarından mahrum bırakma noktasında kayıtsız ve şartsız ittifak ediyor. Oysa bu medeniyetin mantığı ile bağdaşmadığı gibi, medeni hatunlara da büyük bir hakarettir.”

Görüldüğü gibi Musa Carullah kadınların siyasi hakları üzerinde durmuş, kadınların bu konuda erkeklerle eşit olduğunu ve bunun İslam'ın temelinde de bu şekilde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yine eserinde, kadınların çalışma hayatından mahrum bırakılmamasının gerekliliğini de dile getirmiştir (Carullah, 2007:65). Bunun yanı sıra boşanma ve nikahta kadınların erkeklerle aynı haklara sahip olduğunu, eğitim gibi temel haklardan mahrumiyetin söz konusu olamayacağını ve doğu ülkelerine yaygın olan peçe gibi uygulamaların İslam'da yer olmadığını Kur'an ayetlerini delil göstererek açıklamıştır (Carullah, 2007).

Musa Carullah aynı zamanda Rusya Türkleri içerisinde oluşan kadın hareketine de destek vermiştir. Öyle ki Mayıs 1917 yılında Moskova'da gerçekleşen Rusya Müslümanları Birinci Kongresi'nde yaptığı konuşmasında kadın delegeleri desteklediğini net bir şekilde ifade etmiştir. Yapmış olduğu konuşmasında şu sözleri sarf ettiği görülmektedir:

“Cemaat!.. Hanım temsilcilerimiz toplantımızı tezyin iteler (süslemektedirler) (sürekli alkış), ben kendilerine ihtiramımı (saygılarımı) arz kılam (sunuyorum) (alkış). Ben onlara hürmetimi bildirmeye mecburum. Biz evvelce aksaktık, hâzır iki kolla ve iki ayakla yürüyoruz (alkış). Evvelce bir gözlü idik, şimdi iki gözlü olduk.” (Hablemitoğlu ve Hablemitoğlu, 1998:166)

Musa Carullah'ın yapmış olduğu konuşmasında İsmail Gaspıralı'nın yarım dünya benzetmesinin izleri görülmektedir. Carullah da Gaspıralı gibi kadının olmadığı bir hareketin başarıya ulaşamayacağını savunmuş ve kadınların Ceditçi hareketin içerisinde yer almasıyla mücadeledeki eksikliğin giderildiğini ifade ettiği söylenebilir.

Musa Carullah ile birlikte Rusya Türklerinde kadın sorununa yönelik dini eksenli bir çalışma sunan bir diğer önemli isim Ahmet Ağaoğlu'dur. Ağaoğlu'nun 1901 yılında *“İslamlığa Göre ve İslamiyette Kadın”* başlığıyla yayınlanan eseri bu manada büyük önem taşımaktadır. Söz konusu eserde, dönemin koşullarında kadın hakları, İslam kaynaklarında kadınlar, İslamiyet öncesi Araplarda kadının mevcut durumu ve farklı Müslüman topluluklarda kadın sorunları gibi önemli başlıklara açıklık getirmiştir. Ağaoğlu'na göre kadının temel hak ve hürriyetlerden mahrum bırakılması ve düşük statüsünün nedeni İslam değildir. Asıl sorun İslam'ı hurafelerle dolduran zihniyet ve İslam'ın özünden uzaklaşılmasıdır. Ayrıca Kur'an ve şeriat yeniliğe karşı çıkmamaktadır. Sorun, din adamlarının kendi çıkarları uğruna dini kullanmaları ve din dışı uygulamaları şeriat adı altında uygulamaya çalışmalarıdır (Ağaoğlu, 1985).

Görüldüğü gibi her üç düşünür de dini açıdan yaptıkları değerlendirmelerde kadınlara yönelik baskı ve zulmün İslam'ın özünden kopuşla birlikte ortaya çıktığını savunmuştur. Dönemin düşünce yapısında özellikle kadimci mollalardan büyük tepki alan aydınlar, yapmış oldukları çalışmalarla Ceditçi düşüncede kadının sosyoekonomik statüsünün hangi yönde olduğuna da ışık tutmuştur.

Ceditçi düşüncenin merkezi olan Kırım ve İdil-Ural sahasında kadın hakları konusunda yaşanan hareketlilik kısa süre içerisinde tüm Rusya Türklerini etkilemiş, Ceditçi aydınlar bu konuda büyük adımlar atmaya başlamıştır. Özellikle Ceditçiliğin önemli isimlerinin de arasında bulunduğu Türkistanlı aydınlar, kadın hakları ve kız çocuklarının eğitimi meselesinde etkin bir şekilde mücadele etmiştir.

Bu doğrultuda ele alındığında Türkistan’da kadın ve kız çocuklarının hakları konusuna ilk değinen isimlerden birisinin Hoca Muin olduğu görülmektedir. Ceditçi düşüncenin önemli simalarından biri olan Hoca Muin, sık sık kız çocuklarının eğitim almaları gerektiğini ve kadınlara uygulanan baskı ve zulmü dile getirmiştir. Bu konu hakkında 1918 yılında İşçilerin Sesi adlı gazetede “*Oila tarbiyasi (Aile Terbiyesi)*” adlı yazısında kız çocuklarının eğitiminin toplum tarafından ihmal edildiğinin üzerinde durmuştur. Ayrıca toplumsal ilerleme ve medeniyete ulaşma konusunda erkek çocukları kadar kız çocuklarının da eğitim alması gerektiğini vurgulamıştır (Muin, 2005a:82-83). Yine aynı yıl kaleme aldığı “*Yoshlarimiz va qizlar tarbiyasi (Gençlerimizin ve Kız Çocuklarımızın Yetiştirilmesi)*” başlıklı yazısında İslamiyet’te kadına diğer dinlerden daha fazla değer verilmesine rağmen Türkistanlıların bunu önemsemediğini belirtmiştir. Diğer Ceditçi aydınlar gibi Türkistanlıların kızlarını bilimden ve eğitimden mahrum bıraktığını, evlenmek ve çocuk yetiştirmek dışında hiçbir rolün atfedilmediğinden yakınmıştır. Ayrıca kadın hakları konusunda Kırım ve İdil-Ural bölgesindeki Türklerin mücadelesini örnek göstermiş, bu alanda faaliyetlerin artırılması gerektiğinin de altını çizmiştir (Muin, 2005b:77-79).

Hocan Muin’in ardından Türkistanlı Ceditçilerden bir diğeri olan Mir Molla Şîr Muhammedov, kaleme aldığı eserlerinde kadınların toplum tarafından ötekileştirilmesi ve kadınların özgürlüğü gibi konulara yer verdiği görülmektedir. Bu eserleri içerisinde “*Turmuş Körinişleri*” adlı hikayesi kadınların sorunlarına değindiği en önemli eserlerinden biri olduğu söylenebilir (Kasimov, 2009:334).

Tüm bunlarla birlikte Özbek Türkleri arasında Ceditçi düşüncenin en önemli iki aracı olan tiyatro ve şiir türlerinde kadın hakları ile ilgili çok sayıda eserin kaleme alındığı bilinmektedir. Söz konusu bu eserlerde kadınların uğradıkları zulüm ve baskı, kadınların ötekileştirilmesi ve eğitimsizlik sorunlarının ele alındığı görülmektedir (Khalid, 1998:224). Örneğin Mahmudhoca Behbûdî, 1911 yılında kaleme aldığı eğitimin önemini vurguladığı “*Pederkuş*” piyesinde küçük bir diyalog içerisinde de olsa eğitimin yalnızca erkek için değil kadın için de öneminden bahsetmiştir (Behbudiy, 2006:43).

Türkistan’da Ceditçilik ve aydınlanma mücadelesinin önemli aktörlerinden olan Kazak aydınlar arasında da kadın sorunu büyük yankı uyandırmıştır. Kazaklar arasında, özellikle Özbeklere nazaran İslam inancı çok yoğun şekilde yaşanmamasına rağmen kadınların karşılaştıkları sorunlar, daha sonra açıklanacağı gibi, diğer bölgelerle hemen hemen aynıdır. Diğer bölgelerde olduğu gibi Rusya Türkleri arasında ortaya çıkan yenilik hareketleri ve Usûl-i Cedit sistemi Kazakları da etkilemiş ve Ceditçi düşünce hızlı bir şekilde aydınlar arasında sirayet etmiştir. İsmail Gaspıralı’nın fikirlerinden etkilenen bu aydınlar, ilk olarak eğitim kurumlarında yenileşme ve kız çocuklarının eğitimi gibi konulara yoğunlaşmıştır.

Kazak Ceditçiliğinin önemli simalarından olan Abay Kunanbay, 19. yüzyılda Kazak toplumsal yapısındaki bozulmayı şu sözlerle tasvir etmektedir: “*Etinden kemiğine geçen, babasından miras kalan, anne sütüyle beslenen cahillik, Kazak halkını insanlıktan uzaklaştırmıştır.*” (Ayan, 2017:111). Görüldüğü gibi Kazakların 19. yüzyıldaki vaziyeti de diğer bölgelerden farklı değildir. Kazaklar arasında hâkim olan cehaleti eleştiren Abay, eserlerinde kadınların toplum tarafından aşağılanması, zulüm ve baskıya uğraması, başlık parası ve eğitimsizlik gibi konuları işlediği de görülmektedir. Ayrıca kız çocuklarının okutulmasının gençlere doğru yolu göstereceğini ve bu şekilde halkın yönetiminde söz sahibi olabileceklerini dile getirmiştir (Ayan,

2017:110). Diğer eserlerine bakılacak olursa Abay'ın toplumu kadın-erkek olarak ayırmadan bir bütün olarak görmesi de dönemin şartlarına göre oldukça dikkat çekicidir.

Kunanbay'ın ardından Kazak kadınları ve kız çocuklarının hakları konusunda mücadele veren en önemli aydınlardan biri de İbrahim Altınşarin'dir. Altınşarin, en büyük mücadeleyi eğitim alanında göstermiş ve kız çocuklarının okutulması meselesi üzerinde önemle durmuştur. Bu doğrultuda ilk defa 1867'de Torgay şehrinde okul açmış ve laik eğitim sistemini uygulamaya geçirmiştir (Olcott, 1995:106). Ayrıca Altınşarin sadece ilkökul düzeyli eğitimi değil kız çocukları ve kadınların zanaat öğrenebileceği kurumların açılmasına da öncülük etmiştir (Ayan, 2013).

Görüldüğü üzere İsmail Gaspıralı'nın kadınların mevcut sorunlarına yönelik dikkat çektiği noktalar kısa sürede tüm Rusya Türkleri arasında etkisini göstermiştir. Cehalet ve gelenekçi molla kesimi tarafından topluma aşılana hurafelerle kadının baskı ve zulüm altında olması Ceditçi aydınların çözüme kavuşturmayı amaçladığı en önemli sorun olmuştur. Kırım'dan Kafkasya'ya, İdil-Ural'dan Türkistan'a her bölgede kız çocukları için okullar açılmış ve kadınların mevcut statüsünün iyileştirilmesi için mücadele verilmiştir. Ayrıca bu şartlar altında Ceditçi düşüncede kadına sosyoekonomik bakımdan atfedilen rol oldukça dikkat çekicidir. Özellikle İsmail Gaspıralı bir toplumun gelişmesinin toplum hem yarısı hem de esas olan kadınların sorunlarının çözülmeden olamayacağını önemle altını çizmiştir. Aynı şekilde eserlerinde kadınları geleceğin mimarları olarak görmüş, kadının cahil bırakıldığı bir toplumun cehalete esir düşeceğini ve hiçbir zaman gelişmiş bir millet olamayacağını belirtmiştir. Bu nedenle toplumsal gelişme için öncelikle toplumsal cinsiyet eşitliğinin her alanda sağlanmasının gerekliliğini Ceditçi düşüncenin bir misyonu haline getirmiştir. Bu misyon doğrultusunda öncelikle kız çocuklarının eğitimi meselesini çözüme kavuşturmayı hem de yasalar önünde kadın-erkek eşitliğini sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca Ceditçi düşünce içerisinde başta yakın çevresi olmak üzere kadınların aktif rol almasını sağlamıştır.

İsmail Gaspıralı'nın kadınların yaşadığı sorunlar ve kız çocuklarının eğitimi konusunda dikkat çektiği hususlara yönelik yaklaşımı, kısa sürede diğer bölgeleri de etkisi altına almıştır. Musa Carullah ve Ahmet Ağaoğlu gibi önemli isimler kadın hakları ve mevcut sorunlara yönelik eserler kaleme almıştır. Toplumun büyük bir bölümünde hâkim olan kadimci zihniyeti etkisizleştirmeye çalışarak kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olduğu bir toplum inşa etmeyi amaçlamışlardır. Tüm bunlarla beraber kız çocuklarının eğitim hakkının sağlanması ile başlayan süreç Ceditçi düşüncenin ortaya koyduğu faaliyetlerle birlikte 20. yüzyılın ilk yıllarında Rusya'da Türk Kadın hareketinin başlamasına da öncülük etmiştir.

3. RUSYA'DA TÜRK KADIN HAREKETİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

İsmail Gaspıralı başta olmak üzere Ceditçi aydınların kadınlar hakkında kaleme aldığı eserleri ve diğer faaliyetleri Rusya Türkleri arasında kısa sürede kadın hareketlerinin oluşmasını sağlamıştır. Yıllarca kadimci zihniyetin baskı ve zulmü altında köle gibi ezilen kadınlar Ceditçi düşüncenin yarattığı ortam vasıtasıyla ilk kez hakları için mücadele imkânı bulmuştur. Bu nedenle Ceditçi düşüncenin ortaya çıkışıyla paralel olarak Rusya'da Türk kadın hareketinin başladığı görülmektedir.

Rusya’da Türk kadın hareketinin ortaya çıktığı 19. ve 20. yüzyıl arasında kalan süreç dünya genelinde de örgütlü ve kitlesel kadın hareketlerinin ortaya çıktığı yıllar olmuştur. Bu konuda ilk faaliyetlerin 19. yüzyılda İngiltere ve ABD’de ortaya çıktığı söylenebilir (Rupp, 1997). Özellikle Avrupa’da Sanayi Devrimi ve devamında sını kapitalizmin oluşmasıyla birlikte kadın emeğinin sömürsünün artması, kadınların hak arayışlarını büyük dalgalar haline dönüştürmüştür. Dünyanın önemli merkezlerinde verilen mücadeleler, diğer milletler arasında da etkisini göstermiştir. Çünkü kadın hareketlerinin ilk çıkış noktası her ne kadar Batı olsa da başta Türk kadını olmak üzere Dünya genelinde kadınların yaşadıkları sorunlara dair küresel çapta bir çözüm arayışının başladığı görülebilir.

Türk kadını ile ilgili bu mücadelenin ilk örneklerinin Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat Dönemi ile birlikte ortaya çıktığı söylenebilir. Batı ülkelerine nazaran Tanzimat döneminden önce mülkiyet edinme ve kanunlar önünde eşitlik gibi hukuki statü açısından iyi konumda yer alan kadınlar, asıl mücadelesini toplumsal statüsü için vermiştir (Yürüt, 2017:373-376). Aslında Tanzimat Fermanı içerisinde yer alan hükümlere bakıldığında kadın haklarıyla ilgili maddelerin yer almadığı görülmektedir. Fakat kadın hareketlerine zemin hazırlayan unsur Tanzimat Fermanıyla ortaya çıkan özgürleşme ve yenileşme sürecidir. Bu sürecin ardından II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ise Osmanlı İmparatorluğu içerisinde kadınların hak ve hürriyetleri meselesi toplumsal bir harekete dönüşmüştür (Özcan Demir, 1999: 109). Özellikle II. Meşrutiyetle birlikte kadın hareketlerinin başlanmasında İttihat ve Terakki Cemiyetinin faaliyetleri etkili olmuştur. Kadınları Ceditçi düşüncede olduğu gibi kalkınma ve gelişmenin merkezinde gören İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel birçok alanda toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için faaliyet göstermiştir. Bu amaç doğrultusunda hem kendi bünyesi içerisinde kadın üyelere yer vermiş hem de diğer kadın cemiyetlerinin kurulmasına öncülük etmişlerdir. Ayrıca kadınların dönemin şartlarında elde ettikleri kazanımlarda da büyük payları olduğu görülmektedir (Göktaş, 2019).

Gerek Avrupa ve Amerika’da gerekse Osmanlı İmparatorluğu’nda kadın hakları konusunda oluşan hareketler şüphesiz Rusya Türkleri arasında da etkisini göstermiştir. Ayrıca sosyoekonomik açıdan kadını merkeze alan ve kalkınmanın en önemli yolunun kadınların mevcut sorunlarının çözülmesinden geçtiğini savunan Ceditçi düşünce, kısa bir sürede örgütlü bir kadın hareketinin de başlangıcını sağlamıştır. İlk başta İsmail Gaspıralı’nın Tercüman Gazetesi ve kızı Şefika Gaspıralı’nın yönetiminde yayınlanan Alem-i Nisvan Dergisi’nde çıkan yayınlardan ibaret olan kadın hakları konusu 20. yüzyıldan itibaren bir hareket mahiyetine dönüşmüştür. Kırım’da kadın hakları konusundaki faaliyetler ilk olarak İdil-Ural bölgesinde etkisini göstermiş ve 1913 yılında Kazan’da Süyümbike Dergisi çıkarılmaya başlanmıştır (Devlet, 2011:94). Ayrıca kız çocukları için 1884 yılında Bahçesaray’da açılan okulun ardından Rusya Türkleri arasında kız mekteplerinin sayısı artmaya başlamıştır. 20. yüzyılın başlarında ise yalnızca Bahçesaray’da 13 kız okulun açıldığı ve Orta Asya’da yaklaşık 10.000 kız öğrencinin eğitim görmeye başladığı kayıtlara geçmiştir. Kız çocuklarının eğitimi meselesinde özellikle Rusya Türkleri arasında burjuva sınıfın önemli bir payı olmuştur. Özellikle Azerbaycan’da Hasan Bey Zerdabi ve Zeynelabidin Tagiyev gibi zengin iş insanlarının açılan okullar ve kız çocuklarına sağlanan burslar için büyük maddi yardım sağladıkları bilinmektedir (Hablemitoğlu ve Hablemitoğlu, 1998:76).

Bu gelişmelerin ardından Usûl-i Cedit mektepleri ile başlayan Türk kadının özgürleşme süreci 20. yüzyılın ilk yıllarında resmen örgütlü bir hareket niteliği kazanmıştır. Örgütlü bir faaliyet olma sürecinde ilk adım ise Tercüman Gazetesi'nin 10. yıl jübilesi olmuştur. İsmail Gaspıralı'yla birlikte davete ev sahipliği yapan Zühre Hanım, Türk kadınına yasal ve geleneksel açıdan kadın hakları konusunda ilham kaynağı olmuştur (Hablemitoğlu ve Hablemitoğlu, 1998:94-95). Ayrıca Tercüman Gazetesi'nin 10. yıl jübilesinin ardından 20. ve 25. yıl jübilelerine de kadınların davet edildiği ve kadınların sorunlarına değinildiği bilinmektedir.

Örgütlü bir faaliyet olma yolunda ilk adımların Tercüman Gazetesinin jübilelerinin ardından Rusya'da Türk kadın hareketi farklı yollarla mücadelesini sürdürmüştür. Özellikle Rusya'da 1905 yılında gerçekleşen Rus İhtilali, kısmi serbestlik ortamı doğurmuş ve bu durum kadınların faaliyetlerini daha örgütlü biçimde devam ettirmesini sağlamıştır.

Rus İhtilali'nin yarattığı ortamla birlikte artık 1905 yılı ve sonrasında Türk kadın hareketinin cemiyetler yoluyla faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir. İlk olarak Ufa, Orenburg ve Troitsk'te "*Müslimeler Cemiyeti*", Buzavlık şehrinde "*Hanımlar Cemiyeti*", Uralsk şehrinde ise "*İane Cemiyeti*" adıyla dernekler kurulmuştur. Bu cemiyetlerin ardından Rusya Türkleri arasında ilk resmi kadın derneği olan "*Müslimeler Cemiyeti*" faaliyete geçmiştir (Hablemitoğlu ve Hablemitoğlu, 1998:110).

Cemiyet faaliyetleri ile örgütlü bir mücadele veren kadınlar nihayet 24-27 Nisan 1917 yılında *Bütün Rusya Müslüman Kadınları Birinci Kurultayı*'ni gerçekleştirmiştir (Adiloğlu, 2020:104). Türk Dünyasının tüm bölgelerinden çok sayıda katılımcı ile gerçekleşen kurultayda kadın hakları, özgürlük, eşitlik ve adalet gibi konular üzerinde durulmuştur. Ayrıca Rusya Türkleri içerisinde siyasi, iktisadi, hukuki ve toplumsal konularda kadın haklarına dair önemli kararlar alınmıştır. Bu kararlar içerisinde, kız çocukları için orta ve yüksek okulların açılması, şiddete uğrayan kadının korunması için sığınma evi açılması, kadınların ekonomik refahını artırmak için cemiyetlerin kurulması, çok eşliliğin yasaklanması, nikâh ve boşanmada eşitlik sağlanması, kadına velayet ve nafaka hakkı verilmesi, aile hayatında işbirliğinin sağlanması, evlilik yaşının 16'ya çıkarılması, kadınlara siyasi haklar açısından erkeklerle eşitlik sağlanması, kız çocukları ve kadınlara meslek edindirilmesi, başlık parasının yasaklanması ve tesettür konusunda kadınlara özgürlük tanınması gibi önemli kararlar alınmıştır. Ayrıca Rusya Türkleri içerisinde kadınların uğradıkları baskının en büyük nedeni olan şeriat konusuna da alınan kararlar içerisinde değinilmiştir. Alınan kararlarda toplumda uygulanan dini hükümlerdeki mevcut cinsiyete dayalı ayrımcılığın İslam'ın özünde olmadığı ve kadın-erkek eşitliğinin sağlanması gerektiği vurgulanmıştır (Hablemitoğlu ve Hablemitoğlu, 1998:152-157).

Rusya'da Türk kadın hareketinin, kurultayın ardından ivme kazandığı ve Türk kadını hakları için çok daha büyük mücadeleler verildiği görülmektedir. Düzenlenen ilk kurultayın ardından kadınlar, Rusya Müslümanları Kongrelerine katılarak baskı grubu oluşturmuştur. İlk olarak Mayıs 1917 tarihinde yapılan kongrede, Musa Carullah, Fatih Kerimi ve birçok aydının desteğini almışlar, Rusya Müslüman Kadınları Birinci Kurultayı'nda alınan kararların ivedilikle hayata geçmesi için baskı oluşturmuşlardır. Ayrıca aydın bir din adamı olan Hasan Ata Abeşi, Rusya Müslümanlarının kalkınması ve ilerlemesi için kadınların verilen mücadelede aktif rol almasının gerekliliğini ve çalışma hayatından da geri bırakılmamasını dile getirmiştir (Hablemitoğlu ve Hablemitoğlu, 1998:168). Nihayetinde büyük mücadeleler sonucunda kongrede, Rusya Müslüman Kadınları

Birinci Kurultay'ında alınan kararlar delegeler tarafından kabul edilmiştir (Hablemitoğlu ve Hablemitoğlu, 1998:188). Bu açıdan bakıldığında kongrenin dini, toplumsal, siyasi, iktisadi ve hukuki alanlarda kadın erkek eşitliğini sağlama hususunda önemli bir gelişme olduğu söylenebilir.

Çarlık Rusya'sı içerisinde Rusya Türklerinin düzenlediği kongrelerin tamamında hakları için mücadele veren kadınlar nihayet yönetilen değil yöneten de olabileceklerini ortaya koymuşlardır. Asırlarca süren esaretin ardından İsmail Gaspıralı'nın kadının toplumsal yaşamda ihmal edilmiş ve yok sayılmış konumunu iyileştirmek için başlatmış olduğu mücadele eksik yönleri olsa da başarıya ulaşmış, ancak bu başarı, uzun sürmemiştir. 1917 yılında gerçekleşen Ekim Devrimi ile Rusya'da iktidarın değişmesi hem Ceditçi düşüncenin hem de kadın hareketinin yörüngesini değiştirmiştir. Lenin'in aldığı kararlar birlikte kadın-erkek fark etmeksizin kurulan tüm cemiyetler kapatılarak üyelerinin faaliyetleri yasaklanmıştır. Ayrıca yine liberal ya da sosyalist fark etmeksizin Ceditçi kadın aydınlar Stalin'in temizlik operasyonunun kurbanları olmuştur. Sovyetler Birliği'nin kurulmasının ardından ise Rusya'da Türk kadınının hakları Sovyet kadını çerçevesinde ele alınarak değerlendirilmiş, fakat sorunlar şekil değiştirerek devam etmiştir.

SONUÇ

19. yüzyıl sonunda Rusya Türkleri arasında eğitim başta olmak üzere toplumsal manada reform ve yenilik hareketi olarak ortaya çıkan Ceditçi düşünce, toplumun en büyük sorunu olan kadınların mevcut durumuna kayıtsız kalmamıştır. Bu yönüyle bakıldığında Ceditçi düşüncenin, kadimci zihniyetin kadın üzerinde yarattığı baskıyı sonlandırmayı, kadının toplumdaki yapıcı rolünü işlemeyi ve kadının toplum meselelerine aktif katılımını sağlamayı bir misyon haline getirdiği görülmektedir. Bu misyon dahilinde Ceditçi düşüncenin en önemli ismi İsmail Gaspıralı, hem kız çocukları için okullar açılmasını hem de Tercüman Gazetesi başta olmak üzere çeşitli yayın organlarında kadın haklarının dile getirilmesini sağlamıştır. Kadınları hem dünyanın yarısı hem de toplumsal yapının esası olarak kabul etmiş ve bir milletin gelişmesi için kadınların mevcut toplumsal statüsünün iyileştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Dönemin şartlarında cehalete ve dışlanmışlığa mahkûm bırakılan kadınların eğitim, çalışma, seçme ve seçilme gibi alanlarda erkeklerle eşit haklara sahip olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kadınlara özel Alem-i Nisvan Dergisini kurarak kadınların basın-yayın faaliyetlerinde de bizzat rol almasını sağlamıştır.

İsmail Gaspıralı'nın başta eğitimle başladığı kadınların hak ve hürriyetleri mücadelesi kısa süre içerisinde diğer aydınları da etkilemiş, Rusya Türkleri arasında Türk kadın hareketi başlamıştır. Özellikle 19. yüzyılda kadının esaretinin en önemli nedenlerinden olan hurafelerle doldurulmuş din anlayışı karşısında Musa Cârullah ve Ahmet Ağaoğlu yazdıkları eserlerle bu durumu çözüme kavuşturmayı düşünmüştür. Söz konusu eserlerinde İslam ve kadın temasını ele alarak kadimcilerin kendi çıkarına hizmet eden din anlayışının İslamiyet'le alakası olmadığını ve İslamiyet'in özünde cinsiyet ayrımının olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca toplumda hâkim olan anlayışın aksine diğer Ceditçi aydınlar da kadınları, İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinde olduğu gelişmenin esas unsuru olarak kabul etmiştir.

Netice itibarıyla İsmail Gaspıralı ve diğer Ceditçi aydınların kadına sosyoekonomik açıdan önemli roller atfettiği görülmektedir. Tüm bunlarla birlikte ulaşılan kaynaklardan 20. yüzyılın ilk yıllarında Rusya'da Türk kadınının başlattığı harekete de büyük destek verdikleri anlaşılmaktadır.

Ceditçi aydınların hem entelektüel hem de örgütlü mücadele kapsamında verdiği destek, bu dönemde kadınların hak ve hürriyetleri açısından büyük kazanımlar elde etmesini sağlamıştır. Ancak Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla birlikte verilen mücadele eksen değiştirmiş ve Türk kadınının hakları Sovyet kadını ekseninde değerlendirilmeye başlamıştır.

Aradan geçen yüz yıl sonunda, sadece Rusya Müslümanları arasında değil İslam dünyasının hemen hemen her yerinde (örneğin sıkça rastlanan biçimde kadına yönelik şiddetin ve kadın cinayetlerinin kamuoyu gündemini meşgul etmesi gibi) kadının sosyo-ekonomik statüsü sorununun hala çözümlenebilmiş olduğu söylenemez. Özellikle kadının sosyo-ekonomik statüsüne ilişkin gelenekçi algılamalara kesin bir dönüş yaşandığı pek çok örnekte ortaya çıkan mevcut manzara etrafında Ceditçi aydınları ve dönemin koşulları dikkate alındığında kadının sosyo-ekonomik statüsüne ilişkin oldukça ilerici fikirlerini hatırlamamak mümkün görünmemektedir.

KAYNAKÇA

- Adiloğlu, A. (2020). *Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar Edebiyatında Kadın Hak ve Hürriyetleri Meselesi*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Ağaoğlu, A. (1985). *İslâmiyette Kadın*. (H. A. E. Ediz, Çev.). Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık.
- Andican, A. (2003). *Ceditizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* (1. bs.). İstanbul: Emre Yayınları.
- Akpınar, Y. (2019). *İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri II* (6. bs.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Akpınar, Y. (2020). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri I: Roman ve Hikayeleri* (7. bs.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ayan, E. (2013). Kazak Bozkırlarında İlk Öğretmen- İbray Altın Sarın. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5(6), 31-41.
- Ayan, E. (2017). *Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi.
- Bayazitov, A. (1887). *Otmosheniya Islama K Nauke I K Inovertsam*. (İslam'ın Bilimle ve Diğer Dinlerle İlişkisi) Sankt-Peterburg: Tipografiya A. S. Suvorina.
- Behbudiy, M. (2006). Padarkush. Z. Abdırashidov (Yay. haz.), *Mahmudxo'ja Behbudiy: Tanlangan Ishlar* içinde (3. bs., ss. 40-50). Toshkent: Ma'naviyat.
- Cedit-Cedit. (t.y.). *Kubbealti Lugati*. 20 Temmuz 2021 tarihinde <http://www.lugatim.com/s/CED%C4%B0T> adresinden erişildi.
- Çetindaş, D. (2013). İsmail Gaspıralı'nın Roman ve Hikâyelerinde Kadın Kahramanlar ve İdeal Kadın Önerisi. *Urkish Studies—International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(9), 989-1008.
- Çokayoğlu, M. (2005). Türkistan'dan Siyasi İzlenimler. T. Duran (Yay. Haz.), *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan" dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)* içinde (ss. 184-189). Ankara: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.
- Devlet, N. (2011). *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist: İsmail Gaspıralı*. İstanbul: Başlık Yayın Grubu.

- Fıtrat, A. (2000a). Hind Seyyahının Kıssası. S. Erşahin (Yay. haz.), *Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Reformu: Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası* içinde (ss. 93-172). Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Fıtrat, A. (2000b). Münazara. S. Erşahin (Yay. haz.), *Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Reformu: Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası* içinde (ss. 57-92). Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gaspıralı, İ. (2018a). Mektep ve Usûl-i Cedit Nedir? Y. Akpınar (Yay. haz.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV* içinde (2. bs.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gaspıralı, İ. (2018b). Tedris Meselesi. Y. Akpınar (Yay. haz.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV* içinde (2. bs., ss. 122-125). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gaspıralı, İ. (2019). Kadınlar. Y. Akpınar (Yay. haz.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: II* içinde (6. bs., ss. 321-338). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gaspıralı, İ. (2020). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: I*. (Y. Akpınar, B. Orak ve N. Muradov, Ed.) (7. bs.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Georgeon, F. (1986). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*. (A. Er, Çev.). Ankara: Yurt Yayınları.
- Göktaş, D. (2019). İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni Kadın Dernekleri ve Basın Bağlamında Toplumda Kadın Konusuna Yaklaşımı. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(2019), 519-527.
- Hablemitoğlu, Ş. ve Hablemitoğlu, N. (1998). *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi* (1. bs.). Ankara: Ajans Türk Matbaacılık.
- Hıdıraliyev, D. (1997). Türkistan'da "Cedit" Hareketinin Fikrî Kaynakları ve Abay. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (2), 79-89.
- İnayet, A. (2012). Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Bu Hareketin Önemli Temsilcileri. *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, (17), 199-214.
- Kalkan, İ. (2000). Sovyet Dönemi Öncesi Orta Asya Aydınları ve Değişim. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (14), 285-295.
- Kâsımov, B. (2009). *Milli Uyanış*. (F. Açık, Çev.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Kâsımov, B. ve Yelok, V.S. (2010). Ceditçilik (Bazı Mülâhazalar). *Gazi Türkiyat*, (6), 335-361.
- Kedourie, E. (1997). *Afghani and 'Abduh*. London: Frank Cass.
- Khalid, A. (1998). *Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press.
- Kocaoğlu, O. (2005). Buhara Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1920). A. Andican (Çev.), *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)* içinde (ss. 459-468). İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.
- Maraş, İ. (2002). *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Muin, H. (2005a). Oila tarbiyasi. O. Sharafiddinov (Yay. haz.), *Hoji Muin: Tanlangan Ishlar* içinde (ss. 82-83). Toshkent: Ma'naviyat.

- Muin, H. (2005b). Yoshlarımız va qizlar tarbiyasi. O. Sharafiddinov (Yay. haz.), *Hoji Muin: Tanlangan Ishlar* içinde. Toshkent: Ma'naviyat.
- Musa Carullah. (2007). *Hatun*. (Görmez, M.). (4. bs.). Ankara: Kitâbiyat Yayınları.
- Olcott, M. B. (1995). *The Kazakhs* (2. bs.). Standford, California: Hoover Instituion Press.
- Özcan Demir, N. (1999). II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Feminizmi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 16(2), 107-115.
- Reyhan, H. (2010). *Doğunun Büyük Devrimcileri Mollanur Vahidov ve Sultan Galiyev* (2. bs.). Ankara: Alter Yayıncılık.
- Roux, J.-P. (2001). *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*. (L. Arslan, Çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Roy, O. (2018). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. (M. Moralı, Çev.) (5. bs.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Rupp, L. J. (1997). *Worlds of Women: The Making of an International Women's*. New Jersey: Princeton University Press.
- Söyegov, M. (1998). Türkmen Edebiyatında Ceditçilik Dönemi Hakkında Bazı Tesbitler ve Yeni Malûmatlar Bilig Dergisi. *Bilig*, (7), 112-121.
- Starr, S. F. (2020). *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*. (Y. S. İnanç, Çev.) (4. bs.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Erdem, T. (2013). *Feodaliteden Küreselleşmeye* (3. bs.). Ankara: Lotus Yayınevi.
- Türkoğlu, İ. ve Maraş, İ. (2002). Kursavî. *TDV İslam Ansiklopedi*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Yürüt, B. (2017). Tanzimat Sonrası Osmanlı Kadın hareketi ve Hukuki Talepleri. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (Özel Sayı), 365-396.